

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

УДК 235.3 32.03

Віталій Шуміло

ПИСЬМОВА СПАДЩИНА ІСТИННО-ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ: ПОЕТИЧНИЙ АЛЬБОМ СХИГУМЕНІ СОФІЇ ГРИНЬОВОЇ

Схиігуменя Софія (Гриньова) – один з видатних духовних та культурних діячів першої половини ХХ ст., настоятельниця великого жіночого монастиря, що був організований за традиціями давнього служіння дияконіс. Поетичний альбом Софії Гриньової дає можливість познайомитись з особистістю ігумені, принципами її світобачення, які зумовили нестандартність її чернечого служіння, а крім того – з особливостями культурної епохи.

Ключові слова: *Ігуменя Софія Гриньова, дияконіси, поетичний альбом, духовні вірші, Катакомбна Церква.*

Схиігуменя Київського Покровського монастиря Софія (Гриньова) залишила нам одну з дивовижних писемних пам'яток початку минулого століття – свій поетичний альбом.

Альбом є збіркою віршів різних авторів, які збрала під однією обкладинкою ігуменя Софія. Усі вірші об'єднані між собою єдиною темою – роздумами про Бога. Це цілісний великий витвір словесного мистецтва, складений турботливим збирачем за традиціями дворянських альбомів, що велися дворянками як напівщоденник-напівзбірник автографів сучасних поетів. Але цей альбом є більш наближеним до щоденника у поетичній формі. Перегортання його сторінок доставить читачеві задоволення тихого молитовного читання та занурення в культуру кінця ХІХ – початку ХХ ст. Альбом є унікальним зразком культури, що без вороття відійшла у минуле.

Софія Євгеніївна Гриньова народилася в 1873 р. у Москві в родині юриста. Сім'я багато разів переїжджала, і коли Софії виповнилося сімнадцять, Гриньови жили в Києві. Дівчина росла товариською, веселою, дуже обдарованою і глибоко віруючою. Вона мала неабиякий музичний хист, і професори Київської консерваторії, в якій навчалася майбутня ігуменя, пророкували їй блискучу кар'єру оперної співачки. Але вийшло інакше.

Одного разу після занять Софія не побереглася, застудилася, тяжко захворіла та внаслідок цього повністю втратила голос. Здоров'я її швидко погіршувалося, лікарі побоювалися за її життя, батьки навіть запросили до неї священника для останньої сповіді. На ранок Софія неочікувано прокинулася здоровою з прийнятим після сповіді твердим рішенням піти в монастир.

Побувавши в різних монастирях, бажаючи знайти тиху обитель, Софія та кілька її духовних сестер оселилися біля однієї запусненої церкви в Калузькій області. Вони заснували там обитель на честь ікони Богородиці «Відрада та Втіха» («Отрада и Утешение»), що перебувала в цій церкві. Софія, зовсім ще юна, стала настоятелькою нової обителі. Невтомної праці коштувало їй відновити напівзруйнований монастир, зібрати сестер і налагодити чернече життя. Вона проявила себе як талановита керівниця, а в 1913 р. Софію, несподівано для неї, призначили настоятелькою великого гуртожитного Покровського монастиря в Києві.

Знаменно, що до моменту призначення Софія не тільки не мала ігуменського сану, а й навіть чернечого постригу, а обитель, яку вона очолювала, не мала статусу монастиря. Іншими словами, на ігуменське місце одного з найбільших монастирів імперії, яким особисто опікувалася великокнязівська родина, була обрана нікому не відома черниця з маленької, нікому невідомої обителі. Ймовірно, лише особисті якості Софії Гриньової вплинули на такий вибір: київський митрополит Флавіан (Городецький, 1841–1915), який кілька разів зустрічався з матір'ю Софією в Москві та Петербурзі, відзначив її як прекрасного адміністратора й високодуховну людину.

Київський Покровський монастир вважався одним з найбільших у Російській імперії. Його засновницею була велика княгиня Олександра Петрівна, в чернецтві Анастасія¹. Вона влаштувала в обителі цілий комплекс благодійних установ: лікарні з домовою церквою, церковно-приходську школу для дівчат, притулок для сиріт і бідних дітей, притулок для сліпих та невиліковних хворих, безкоштовну амбулаторну лікарню, аптеку з безкоштовною видачею ліків тощо.

Великокнязівська родина приділяла багато уваги Покровському монастирю та нерідко сюди приїжджала. І цим монастирем повинна була тепер управляти молода, енергійна, але надзвичайно сумуюча за своєю маленькою обителлю «Відроди та Втіхи» ігуменя Софія.

На долю молодій ігумені випали найтяжчі роки в житті монастиря. Незабаром почалася Перша світова війна, монастирські лікарні були перетворені в лазарет для хворих і поранених. Після Лютневої революції, зречення від престолу імператора Миколи II і жовтневого заколоту стався крах усіх підвалин монастирського життя.

Приблизно в цей час, до 1930 р., ігуменя Софія прийняла постриг у велику схиму. За спогадами катакомбного священика Михаїла Нечитайленка, який особисто знав ігуменю Софію, постриг здійснив Чернігівський єпископ Дамаскін (Цедрик), але, на жаль, точну дату постригу, а також документальну інформацію про це поки не віднайдено².

У 1923 р., коли в Україні вже міцно утвердилася радянська влада, Покровський монастир було передано «обновленцям», а ігуменю Софію «звільнено від виконання обов'язків»³ настоятельки монастиря. Після цього ігуменя, духівник обителі протоієрей Дмитрій Іванов та частина сестер Покровського монастиря переїхали до містечка Ірпінь під Києвом⁴, де обитель таємно проіснувала до 1937 р.

Коли у 1927 р. митрополит Сергій (Страгородський) оприлюднив Декларацію про лояльність Церкви до радянської влади, більшість архієреїв, священиків, ченців та мирян відмовилися визнати її. У Російській Церкві відбувся поділ на «сергіян», які підписали Декларацію, та «йосифлян», що пішли за петроградським митрополитом Йосифом (Петрових), який не підписав Декларацію та очолив духовну опозицію. Частина Російської Церкви, що не прийняла нову політику митрополита Сергія на підпорядкування Православної Церкви в СРСР радянській владі та НКВС, отримала назву Істинно-Православна Церква (ІПЦ). Почалися гоніння на ІПЦ, якій довелося піти в підпілля, після чого її почали називати також Катакомбна Церква. Схиігуменя Софія з частиною черниць Покровського монастиря, близьких до неї, приєдналися до ІПЦ та були змушені з тих пір переховуватись і служити таємно⁵.

Схиігуменя Софія придбала дачу поблизу Києва в дачному місті Ірпінь, там вла-

1 Докладніше про ігуменю Анастасію та Покровський монастир у Києві див.: Преподобная великая княгиня Анастасия Киевская: Жизнеописание основательницы Киево-Покровского женского монастыря. К.: Свято-Покровский женский монастырь, 2010. 128 с., ил.

2 Спогади священика Михаїла Даниловича Нечитайленка, послушника схиігумені Софії (Гриньової). Аудіозапис бесіди, лютий 1998 р. Архів автора.

3 Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ). Ф. 263. Оп. 1. Д. 460. Арк. 18–22.

4 Концевич Е. Схиігуменя София, настоятельница Покровского Монастыря в Киеве. Форэствиль (Калифорния): Свято-Ильинское издание, 1976. С. 23.

5 Докладніше див.: Шкаровский М.В. Иосифлянское движение в Киеве в первой половине 1930-х годов: священник Дмитрий Шпаковский и епископ Дамаскин (Цедрик) // Труды Київської Духовної Академії. 2011. № 14. С. 204 – 222.

штувала таємну домову церкву. При ній перебували сестри та о. Дмитрій Іванов⁶. Катакомбна громада в Ірпені проіснувала біля десяти років: удень дача мала вигляд звичайного заміського будинку, а вночі центральний зал перетворювався у храм, в якому відбувалося богослужіння. Настоятелем таємного храму був отець Дмитрій, який оселився поблизу зі своєю сім'єю.

Уперше схиігуменя Софія була заарештована ще у 1924 р. і перебувала під вартою шість тижнів⁷. Разом з нею заарештували настоятеля храму в Покровському монастирі о. Дмитрія Іванова. У в'язниці м. Софія тяжко захворіла та була відправлена для одужання в Ірпінь.

Після 1927 р., коли почалися гоніння на йосифлян, схиігуменя, переховуючись від нового арешту, взяла собі чужий паспорт та без прописки оселилася в Ірпені по вулиці Толстовська, 10 у парафіянки Ірпінської катакомбної громади Олени Бабенко. Тут схиігуменя Софія прожила до 1931 р., щодня побоюючись нового арешту. Йосифляни не відвідували відкритих сергіянських храмів, молилися по домівках і намагалися підтримувати спілкування між собою. У будинку на Толстовській вулиці, де жила м. Софія, відбувалися таємні нічні богослужіння, збиралися віруючі для бесід з ігуменею, сюди приїжджало багато гнаних священників та ченців, мирян, що не визнали Декларацію митрополита Сергія (Страгородського), тут вони окормлялися й мали можливість причаститися Христових Таїн, як згадують про це Олена Юрїївна Концевич⁸ та о. Михаїл Нечитайленко⁹. Збереглися фотографії ірпінського періоду життя ігумені Софії, де вона з сестрами та вірянами катакомбного монастиря сфотографувалася разом з єпископом Дамаскіним та відомим церковним письменником Сергієм Олександровичем Нілусом, який у 1927 р. перебував на засланні в Чернігові¹⁰.

У 1931 р. напередодні свята Покрови Пресвятої Богородиці схиігуменю Софію було заарештовано в останній раз. Це сталося в Ірпені у будинку Олени Бабенко. Софію Гриньову звинуватили в контрреволюційній діяльності. На допиті схиігуменя Софія відкинула це звинувачення, але підкреслила, що «на комуністичну течію» дивиться «як на течію антихристиянську, що ворожа християнським ідеям»¹¹.

Преподобносповідницю спочатку засудили на заслання до Казахстану, але потім пом'якшили покарання, дозволивши їй жити в центральній частині Росії, проте заборонивши проживання в Україні та столичних містах¹². До 1933 р. схиігуменя Софія жила в м. Путивлі, позбавлена спілкування зі своїми сподвижниками. Вона багато разів писала листи до органів ДПУ з проханням дозволити їй повернутися на колишнє місце проживання¹³. Листи залишалися без відповіді. У достроковому звільненні з заслання схиігумені відмовили.

Ірпінська громада проіснувала без м. Софії ще кілька років, нею в різний час опікувались різні катакомбні священники. Але як би таємно катакомбники не жили, в 1937 р. громаду було викрито, а її членів заарештовано.

У 1933 р. схиігуменя Софія виїхала на заслання до села Покров Ростовського (нині Жуковського) району Московської (нині – Калужкої) області. Тут преподобносповідниця померла у 1941 р., на 69-му році життя. В останні свої хвилини на землі м. Софія, як і завжди, була оточена люблячими її людьми. Руська Зарубіжна Церква в 1981 р. канонізувала схиігуменю Софію (Гриньову), приєднавши її до лику Святих новомучеників і сповідників Російської Церкви. В Українській Православній Церкві Московського патріархату канонізація преподобносповідниці Софії відбулася 21 вересня 2012 р.

Преподобносповідниця залишила нащадкам свій архів. У 1931 р. вона, побоюючись нових арештів, передала його одному з прихожан катакомбного Ірпінського

6 Концевич Е. Вказ. праця. С. 25.

7 ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Д. 460. Арк. 18–22.

8 Концевич Е. Вказ. праця. С. 35.

9 Спогади свящ. М. Д. Нечитайленка.

10 Концевич Е. Вказ. праця. Ілл. 4, 8.

11 ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Д. 460. Арк. 36.

12 Там само. Арк. 43.

13 Там само. Арк. 46.

храму, сімнадцятирічному юнакові, своєму послушнику Михаїлу Нечитайленку, майбутньому священику Катакомбної Церкви. Михаїл Данилович після арешту й заслання схиігумені Софії підтримував з нею зв'язок через листування. Можна припустити, що альбом був для ігумені постійним супутником і вона дуже цінувала його; не дарма, побоюючись арешту, подбала про його збереження.

У 1998 р. автор цієї статті, збираючи матеріали про приходи Катакомбної Церкви в Україні, виявив у паперах Михаїла Даниловича цей альбом, після чого почалося вивчення рукопису та підготовка його до публікації.

Альбом був написаний приблизно з 1904 по 1911–13 рр. Починаючи записи, схиігуменя Софія зробила вказівку: «Несколько стихотворений, написанных мною в 1902-м, 1903-м, 1904-м годах». Перші сторінки, таким чином, – це ретроспективний запис написаних раніше творів. Про те, що альбом було розпочато саме в 1904 р., може свідчити вигравіруваний на обкладинці рік: «1904». Вочевидь, спочатку мати Софія не збиралася записувати сюди чужі вірші: на перших сторінках вміщено тільки її оригінальні твори. Потім більш розгонистим почерком зроблено записи чужих віршів. Саме в цей момент авторський поетичний збірник перетворюється на традиційний дворянський альбом ХІХ ст., куди заноситься все, що цікавить – і своє, і чуже. Важко встановити точні дати написання тих чи інших віршів, здебільшого ігуменя Софія не підписує їх. Розрахований на особисте користування, альбом не потребував такої умовності, як датування. Приблизно з 1910 р. автор починає датувати свої вірші і, більш того, ретельно підписує авторів, а під своїми віршами ставить власний підпис. Коло митців, чиї вірші з'являються в альбомі, з 1911 р. стає дуже широким, і м. Софія сама відчуває необхідність оригінальні твори підписувати та датувати.

Проте, питання про авторство деяких віршів залишається відкритим. Неодноразово в альбомі зустрічаються тексти, що ніяк не підписані, але насправді є творами маловідомих авторів ХІХ – ХХ ст. Серед друзів ігумені Софії були поетично обдаровані люди, вірші яких вона записувала в альбом.

Перегортаючи поетичний альбом схиігумені Софії, з найпершої його сторінки, з епіграфа ловиш себе на дивному відчутті: раптом починають спливати в пам'яті вірші відомих російських поетів. Читаєш епіграф – а згадується Лермонтов... Чому? Епіграф до альбому звучить так:

*Так я прошу Твоей любви
С слезами жаркими, с мольбою
Так чувства лучшие мои
Я изливаю пред Тобою.*

Цей чотиривірш дуже близький до останньої строфи відомого вірша М.Ю. Лермонтова «Нищий»:

*У врат обители святой
Стоял просящий подаянья
Бедняк иссохший, чуть живой
От глада, жажды и страданья.*

*Куска лишь хлеба он просил,
И взор являл живую муку,
И кто-то камень положил
В его протянутую руку.*

*Так я молил твоей любви
С слезами горькими, с тоскою;
Так чувства лучшие мои
Обмануты навек тобою!¹⁴*

14 Лермонтов М.Ю. Полное собрание сочинений: В 5 т. М., Л.: Академия, 1935–1937. Т. 1: 1828–1835. С. 142.

Вірш Лермонтова присвячено дівчині, яка відкинула любов ліричного героя. Для опису внутрішнього стану героя поет використовує сюжет з Євангельської проповіді – камінь, даний замість прошеного хліба: «Котораго же вас отца воспросит сын хлеба, еда камень подаст ему?» (Матф. 11:11). Лермонтовський герой як би відповідає на це риторичне питання: так, знайшлася така людина, яка дала камінь замість хліба, – це моя кохана. Палкий юнацький розум не скупиться на порівняння.

Схиігуменя Софія бере за основу свого епіграфа останній чотиривірш лермонтовського твору та переробляє в ньому один – останній – рядок: «Обмануты навек тобою» – «Я изливаю пред Тобою». Крім того, вона вносить ще одну ледь помітну поправку: пише слово «Ты» з великої літери. В результаті вірш стає зверненням до Бога, змінює свій смисл. Матушка Софія як би прочитає далі євангельський підтекст: «Аще убо вы зли суще, умеете даяния блага даяти чадом вашим, кольми паче Отец, иже с небесе, даст Духа Святаго просящим у Него?» (Матф. 11:13).

Схиігуменя немов говорить: люди бувають відкинуті, подібно лермонтовському герою, тому що не у того просять. Потрібно просити у Того, Хто завжди любить і не відкидає ніколи. Ця думка прочитається в епіграфі завдяки двом підтекстам, що виникають з нього: лермонтовському та Євангельському. Вона стає основною ідеєю всього поетичного альбому: всі найкращі, чисті почуття людського серця тут присвячені Богові та ніколи не бувають відкинуті Його любов'ю.

Таких віршованих уподібнень та переробок в альбомі дуже багато, саме через них виникає дивне відчуття постійного пригадування чужих віршів, своєрідного просвічування через один твір – іншого.

Яскравим прикладом цього «просвічування» може служити вірш, адресований Всеволоду Олександровичу Верховцеву. Верховцеви, глава сім'ї яких був організатором відомої Катерининської залізниці, були дуже побожні та особливо шанували Київський Покровський монастир, де і заповів себе поховати Олександр Аполлонович Верховцев, батько Всеволода. Знайомство ж з ігуменею Софією тривало ще з часів її перебування в обителі «Відрода і Втіха». Вірш, адресований Всеволоду Олександровичу, дуже короткий і є майже дослівним відтворенням кількох рядків О.М. Апухтіна. У матері Софії він звучить так:

*Скажи, когда из вражеского стана
Ты убежишь, израненный боец,
Из власти тьмы прельстившего обмана
Полуживой спасешься, наконец?
В твоей груди ни злобы нет, ни лицемерья,
На труд любви и жертвы ты готов...
Обитель Чистого, святого Утешенья,
Прими разбитого под свой Смиранный Кров!*

У порівнянні з апухтінськими рядками зміни тут дуже невеликі. В Апухтіна в поемі «Год в монастыре» читаємо:

*О, наконец! Из вражеского стана
Я убежал, израненный боец...
Из мира лжи, измены и обмана
Полуживой я спасся наконец!*

*В моей душе ни злобы нет, ни мщенья,
На подвиги и жертвы я готов...
Обитель мира, смерти и забвенья,
Прими меня под твой смиренный кров!¹⁵*

Ігуменя Софія зовсім інакше сприймає монастир, ніж О.М. Апухтін, для неї це

15 Апухтин А.Н. Сочинения. М.: Типография А.С. Суворина, 1896. С. 2.

не «Обитель мира, смерти и забвенья», а «Обитель чистого, святого утешенья». У преподобносповідниці був зовсім не той досвід знайомства з монастирем, що у ліричного героя Апухтіна, і все ж схожість з апухтінським твором настільки сильна, що, здається, в цьому є свій сенс. Читаючи такий твір, В.О. Верховцев, його адресат, не міг не згадати зміст поеми Апухтіна.

Поема написана у вигляді щоденника молодої людини, яка раптом, нічого не сказавши рідним, прийшла в монастир і ревно взялася за чернечий послух. На перших порах юнак натхненний, веселий, щиро радіє монастирським порядкам та спілкуванню зі святими старцями. Але через деякий час з'ясовується, що не святий потяг спонукав його залишити світ, а складні взаємини з коханою жінкою. Думки про це все сильніше опановують розум нещасного послушника, і через рік, напередодні свого постригу, він отримує лист від цієї жінки та вирішує ганебно втекти з монастиря. Совість зупиняє його, але тепер уже монастир здається йому якоюсь моторошною карою, мертвотним склепом, в якому він буде приречений доживати свої дні, не живий і не мертвий. Автор добре описує помутніння, пристрасний стан героя, його душевні муки, страждання від зневіри. Вони здаються ще страшнішими від того, що кількома рядками вище герой був захоплений чистотою монастирського життя та радів своїй новій оселі.

Ця сумна історія з модної у той час поеми Апухтіна, напевно, мала спасти на думку Всеволоду Олександровичу, коли він отримав матушчиного вірша. Вірш закликав Всеволода Верховцева повернутися до Церкви, від якої він відпав у юнацькі роки, і тепер мучиться, як герой апухтінської поеми. Історія Всеволода Олександровича дуже зворушлива та знаменна для розкриття характеру преподобної Софії.

Всеволод Олександрович ріс благочестивою та дуже веселою людиною. В юнацтві спілкування з вищим світом, захоплення «передовими ідеями» та початок стрімкої кар'єри зробили переворот у душі Всеволода. Він став сповідувати атеїзм, порвав стосунки з глибоко віруючою матір'ю і поступово перетворився на замкнуту, душевно страждаючу і, нарешті, нервово хвору людину. Його мати, важко переживаючи відпадиння сина, одного разу вирішила разом з дочкою провести зиму в обителі «Відрада і Втіха». В цей самий час приїхав додому Всеволод Олександрович, нікого не застав удома і був змушений для зустрічі з рідними поїхати в монастир. Там він познайомився з ігуменею Софією. Остання, дізнавшись історію Всеволода і побачивши на його обличчі відображення важких душевних переживань, дуже хвилювалась за нього й гаряче молилася про його навернення. Молилися про це й усі сестри обителі, які згодом також дізналися про душевну трагедію та встигли полюбити його за порядність і доброту. У м. Софії навіть стояла на столі фотографія Всеволода Олександровича, яку їй подарувала його мати для посилення молитов за сина. Одного разу, запросивши Всеволода до себе в келію, ігуменя при ньому приклалася губами до його фотографії і після цього попросила виконати одне її прохання. Всеволод, розчулений таким вчинком матушки, відразу ж погодився. Тоді ігуменя попросила його на всенощній прикластися до святого лику преподобного Серафима Саровського так само, як вона зараз приклалася до його фотографії. Всеволод був засмучений цим проханням, але відмовити не зміг. Під час всенощної увесь храм був свідком його глибокої внутрішньої боротьби, з якою він то підходив до ікони, то в невпевненості відступав. На його обличчі відбивалися найсильніші муки сумління, внутрішня боротьба була дуже велика, і всі з завмиранням серця чекали та сподівалися на благополучний результат цієї боротьби. І все ж таки він перехрестився і приклався до образу. З цього моменту почалося його повільне повернення до Церкви. Згодом він став послушником в одному з чоловічих монастирів і помер дуже рано, у віці 35-ти років, закінчивши свій життєвий шлях благочестиво¹⁶.

Вірші ігумені Софії прості й нехитрі, ми не знайдемо в них якихось особливих вишукувань словесного мистецтва, дуже популярних у поетичному середовищі початку ХХ ст. Ми не знайдемо в них і того дбайливого ставлення до авторського права,

16 Докладніше див.: Милосердие Божие: Из воспоминаний Н.А. Верховцевой // Даниловский благовестник (Москва). 1998. № 9. С. 102–106.

до точності написання та відтворення, що притаманні для людей, які професійно займаються поезією. Вочевидь, поезія преподобносповідниці далека від прагнення до того, щоб «сказати своє слово в мистецтві», вірші для м. Софії – це спосіб роздумів, молитовної «медитації», спосіб написання листів та витончених послань друзям, тип щоденникових записів. Саме тому авторське право в поетичному альбомі не відіграє жодної ролі: вірші переробляються, запозичуються в інших поетів, редагуються, переадресовуються, отримують нову назву, автор може бути не завжди підписаний під віршем... Але саме цей спосіб «вільного віршованого мислення» становить особливу приналежність альбому, робить його закінченим поетичним твором у всій повноті світового літературного досвіду, до якого вдається схиігуменя Софія.

Окремо варто сказати про ті вірші альбому, що не належать схиігумені та не перероблялися нею, а просто були переписані в альбом. Таких творів тут дуже багато, особливо у другій частині альбому, коли він перестає бути ретроспективним і стає своєрідним поетичним щоденником матушки. Серед поетів, вірші яких переписує ігуменя, зустрічаються Михайло Юрійович Лермонтов, Яків Петрович Полонський, Олексій Костянтинович Толстой, Олексій Степанович Хомяков, Костянтин Костянтинович Романов, маловідомі сучасному читачеві духовні поети кінця XIX – початку XX ст. Олена Федотова, Костянтин Фофанов, Віктор Жуков і багато інших. Звернення до віршів великих російських поетів свідчить про хорошу інтелектуальну та естетичну освіченість матушки й цілком поєднується з її біографією вихідця з аристократичної сім'ї, студентки консерваторії, яка подавала великі надії. Набагато дивнішим є той факт, що в альбомі неодноразово зустрічаються ті поети, які за часів чернецтва та ігуменства преподобної тільки починали ставати популярними, ледь встигнувши надрукувати свої перші вірші в літературних журналах. На початку XX ст. сходять на пік своєї слави В.С. Соловйов, стає популярним Д.С. Мережковський, друкує свої перші твори Т. Л. Щепкіна-Куперник. Іншими словами, вже будучи черницею й ігуменею, Софія Гриньова продовжувала цікавитися живим літературним процесом, читала популярні літературні журнали, спілкувалася з митцями (давала їм альбом для автографа). Так, в альбомі вміщено вірші, які на початку століття друкувалися в журналі «Нива», газеті «Утро России» та в інших виданнях. В альбом переписаний ранній варіант вірша «Слово» Поліксени Соловйової, якого немає в доступній періодиці, оскільки автор в інші збірники давала скорочену редакцію твору. Потрібно було жити в руслі своєї поетичної епохи, щоб стати власником ранньої редакції вірша знаменитої авторки, якою тоді ставала П.С. Соловйова. Таким чином, перед нами вимальовується чудовий портрет преподобносповідниці: активної, енергійної, турботливої, ніжної й люблячої людини, що невпинно молиться і дорожить своїми близькими.

Можливо, цей образ не цілком поєднується з класичними уявленнями про чернече аскетичне життя, про смирення і самозаглиблене мовчання, про неспішність ченця, який відрікся від світу. Це відчуття деякої невідповідності ригористичним уявленням про чернецтво і тим, якою ми бачимо схиігумену Софію, не є випадковим.

Дійсно, на початку XX ст. у Православній Церкві на теренах Російської імперії почав формуватися дещо новий тип монастирів, який, якби не сталося революції, ми могли б з часом побачити в усій красі. Зараз же можна лише констатувати, що на рубежі епох православне чернецтво, особливо жіноче, вийшло на новий етап розвитку. Монастирі припинили бути суто відлюдницькими аскетичними закладами для молитвеників і нестяжателів, обителі почали нести активне соціальне й місіонерське служіння, жваво брати участь у житті свого народу. Найяскравішим прикладом такого служіння може бути знаменита Марфо-Маріїнська обитель великої княгині Єлизавети Федорівни, дружини вбитого терористами великого князя Сергія Олександровича Романова. При обителі засновниця влаштувала притулок для безхатніх, лікарні, лазарет, курси для дівчаток. Обитель займалася тим, що підбирала на вулицях безпритульних дітей. Інакше кажучи, була організована діяльна християнська допомога всім нещасним та знедоленим, що вимагала від засновниці величезної фізичної і душевної праці. Велика княгиня, відчуваючи деяку новизну, привнесена

нею в чернече улаштування обителі, дбала про відродження древнього чину дяконіс, який найбільше відповідав такому активному способу життя і спілкування зі світом.

Єлизавета Федорівна була в цьому не самотня: ціла хвиля подібних перетворень охопила тоді монастирське життя. У монастирях створювалися будинки праці (згадаємо досвід отця Іоанна Кронштадтського), лазарети, школи для сиріт. Найчастіше це стосувалося саме жіночих монастирів, і чин дяконіси дійсно став необхідністю для них. Про відродження цього чину опікувалася ще одна молода та діяльна ігуменя – преподобна Катерина (Єфимовська). Вона також при Леснинському монастирі в Польщі, що тоді входила до складу Російської імперії, де створила притулок для сиріт, організувала дитячі свята, ввела в традицію монастиря турботу про знедолених дітей, організувала школу та училище для дівчат-сиріт тощо. У 1909 р. в Сергієвому Посаді вийшла робота ігумені Катерини «Дяконіси перших століть Християнства»¹⁷. Ігуменя Катерина присвятила роботу одній головній ідеї: чин дяконіс є необхідний нинішньому християнському суспільству, він перевершує собою чернечий подвиг і є більш високим ступенем досконалості. Авторка досить різко критикує тогочасні російські монастирі за їхню бездіяльність, неосвіченість керівництва і насельниць. «Росія, – пише ігуменя Катерина, – ... невже в плодovitому лоні твоїм не виявиться жодної істинно-православної дочки на зразок тих, яких нам уже подарувала Церква [авторка має на увазі дяконіс перших століть християнства. – *Авт.*] ... Ні, багато їх, ... знають вони, що наступили рішучі часи, що тепер, може бути, так само, як і тоді, потрібні мирноносиці, потрібні дяконіси»¹⁸. Сама ігуменя Катерина створювала свій монастир саме як давно обитель дяконіс – за образом діяльності та соціальної активності¹⁹.

По тому ж типу вибудовувала обитель і велика княгиня Анастасія (Романова). Вона стала ініціатором створення в Київському Покровському монастирі лікарні, яка незабаром стала однією з кращих в країні, притулку й інших богоугодних закладів. Схиігуменя Софія продовжила цю справу, активно працюючи над освітою дівчаток з притулку (вони закінчували хліборобську школу при монастирі), дбаючи про обладнання монастирської лікарні за останнім словом медичної техніки тощо. Діяльний подвиг допомоги всім нужденним став стрижнем монастирського життя за часи ігумені Софії.

Усіх згаданих святих: преподобномученицю Єлизавету, ігуменій Катерину Леснинську, Анастасію Київську та преподобноповідницю Софію – єднає кілька спільних рис. Це аристократичне походження, прекрасне інтелектуальне та естетичне виховання, потяг до краси природи та слова, турбота про знедолених, особливо ж про дітей, і активне, діяльне монастирське життя. Пояснюючи суть життєвого принципу дяконіси, Катерина Леснинська писала: «Монашество для дяконіси було першою умовою, необхідною для посвячення в цей сан. Другою умовою була певна освіта, певні пізнання, без яких вона, при всьому бажанні, не могла б не тільки нести численні обов'язки, що накладаються на неї рукоположенням, але не зуміла б й приступити до них [вочевидь, ігуменя Катерина має на увазі обов'язок дяконіси проповідувати та виховувати й навчати дітей. – *Авт.*]. Третьою умовою була повна неможливість вести відокремлене, самотницьке життя, через ті ж обов'язки...»²⁰.

Робота ігумені Катерини, що розійшлася в Російській імперії великим накладом, та нові «діяльні» обителі – Марфо-Маріїнська, Леснинська, Покровський монастир у Києві, Трудовий будинок Іоанна Кронштадтського – готували певний переворот у житті православного чернецтва, який, можливо, зробив би значний вплив на культуру. Новий тип жіночого чернецтва лише починав розцвітати на початку ХХ ст. і,

17 П. Е. (Послушница Екатерина). Дяконисы первых веков христианства. Сергиев Посад: Типография Свято-Троицкой Сергиевой Лавры, 1909. 56 с.

18 Там само. С. 49.

19 Див. докладніше: Преподобная Екатерина Леснинская: Наставница современного женского монашества. Провемон (Франция): Свято-Богородицкий Леснинский монастырь, 2010. 200 с., ил.

20 Там само.

не встигнувши досягти вершини – відродити чин дияконіс, знову увійти в традицію Православної Церкви, – загинув через політичні катаклізми.

Разом з монастирською традицією загинув і той пласт культури, відлунням якого є альбом схиігумені Київського Покровського монастиря Софії (Гриньової).

Наведені твори схиігумені Софії цитуються за єдиним рукописом, що дійшов до нас, про який говорилося спочатку. Рукопис зберігається в приватному архіві.

References

- Апукхтун, А. (1896). *Sochyneniya*. Moscow, Russia.
- Kontsevich, E. (1976). *Skhiihumeniia Sofyia Kyevskaia: Nastoiatelnitsa Pokrovskoho monastyria v Kieve (1873–1941)*. Forestavil, USA.
- Lermontov, M. (1935). *Polnoe sobranie sochynenyi: V 5 t. T. 1: 1828–1835*. Moscow, Russia.
- P. E. (Poslushnytsa Ekateryna). (1909). *Dyakonysy pervykh vekov khrystyanstva*. Serhyev Posad, Russia.
- Prepodobnaia velykaia kniahynia Anastasyia Kyevskaia: *Zhyzneopysanye osnovatelnytsy Kyevo-Pokrovskoho zhenskoho monastyria*. (2010). Kyiv, Ukraine.
- Prepodobnaia Ekateryna Lesnynskaia: *Nastavnytsa sovremennoho zhenskoho monashstva*. (2010). Provemont, France.
- Spohady sviashchenyka Mykhaila Danylovycha Nechytailenka, poslushnyka skhiihumenii Sofii (Hrynovoi). *Audiozapys besidy*. (1998). Arkhiv avtora.
- Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy (TsDAHOU). F. 263. Op. 1. D. 460. Ark. 18–22.
- Shkarovskii, M. (2011). *Yosyflianskoedvyzhenyev Kyevevpervoipolovyne 1930-khkhodov: sviashchennyk Dymytryi Shpakovskyepyskop Damaskyn (Tsedryk) // Trudy Kyivskoi Dukhovnoi Akademii*. № 14. Kyiv, Ukraine.

Шуміло Віталій Вікторович – головний редактор наукового альманаху «Чернігівські Афіни», науковий секретар Науково-дослідного центру вивчення історії релігії та Церкви імені Лазаря Барановича, Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка (Чернігів, вул. Гетьмана Полуботка, 53).

Vitaliy Shumilo

Chief editor of the «The Athens of Chernigov» academic journal, academic secretary of the Lazar Baranovich Research Institute of Religion, PhD candidate in history at the T.G. Shevchenko «Chernigiv Collegium» National University (Chernigiv, Hetman Polubotok Street, 53).

The Literary Heritage of the True Orthodox Church: Sophia Grinev's (Schema-Abbess of the Protection Monastery in Kiev) Poetry Album

Schema-Abbess Sophia (Grinev's) of Kiev was one of the outstanding spiritual and cultural leaders of the beginning of the XX century. She was the Superior of a huge womens' monastery, organised in keeping with the ancient tradition of deaconesses in the Church, and the sort of services that they performed. Sophia Grinev's poetry album allows us to become acquainted with her personality, and her world view, which lead to such a unique type of monastic life, as well as with the specifics of the culture of her era.

The key words: the abbess Sophia, deaconesses, poetic album, spiritual poems, catacomb church.

Дата подання: 9 серпня 2019 р.

DOI: 10.5281/zenodo.3593531